

OSMANLI'DA KADININ UYANIŞI: FATMA ALİYE HANIM

THE AWAKENING OF WOMEN IN THE OTTOMAN EMPIRE: FATMA ALIYE HANIM

GÜLNAZ GEZER*

Öz: Fatma Aliye Hanım (1862-1936) Tanzimat Dönemi'nde doğmuş, eserlerini dönemin sonlarına doğru vermeye başlamıştır. Kadının eğitimi, çok eşle evlilik, boşanma, kadının toplumsal ve ekonomik hayatta yer alması konusunda mücadele etmiştir. Pek çok makale ve eser yazmış, dönemin sosyal yardım projelerinde yer almıştır. Kadın sorunlarının çözümünde geleneklerin ve İslami pencerenin dışına çıkamamıştır. Babasının siyasi hayattan çekilmesinin ardından Fatma Aliye Hanım da edebi hayattan çekilmeye başlamıştır. Toplumun modernleşmesi için kadının ihmal edilmemesi gerektiğini, çocukların yetişmesi için öncelikle kadının eğitiminin gerektiğini savunmuştur. Birbiri ardına yazdığı romanlarında güçlü kadın karakterlerini ön plana çıkarmıştır. Fatma Aliye hakkında yapılmış çalışmalarda daha çok onun Osmanlı kadın hareketine katkısı, bir "kadın" olarak yazarlığı üzerinde durulmuştur. Bu makalede Fatma Aliye Hanım'ın yaşadığı, yetiştiği dönemi anlatan tarihi eserlerden, Fatma Aliye Hanım'ın basılı eserlerinden yararlanılmıştır. Fatma Aliye Hanım'ın yetiştiği siyasi, edebi ortam değerlendirilmiş, istibdat dönemi koşullarında aydınların "kadın sorunu" ile ilgilenmeye başladıkları belirtilmiştir. Yetişmesinde, erkeklerin egemen olduğu edebiyat dünyasına tanıtılmasında yine iki erkeğin, babası Ahmet Cevdet Paşa ile yazar Ahmet Mithat Efendi'nin büyük rolü olduğu belirtilmiştir. Yazdığı eserleri, romanları ve romanlarındaki kadın karakterleri hakkında bilgi verilmiştir. Ardından Fatma Aliye Hanım'ın çağdaşı olan kadın yazarlar ve çalıştığı sosyal yardım kuruluşları hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fatma Aliye Hanım • Ahmet Mithat Efendi • Ahmet Cevdet Paşa • Osmanlı'da Kadın

Abstract: Fatma Aliye Hanım (1862-1936) was born in the Tanzimat Era, and began producing her work towards the end of this period. She struggled on the issues of educating women, polygamy, divorce, and for a women's right to participate in social and economic life. She wrote many articles and works of literature, and took part in the social aid projects of the era. She was unable to go beyond traditions and Islamic frames of reference. In the aftermath of her father's withdrawal from politics, she began to withdraw from literature. She advocated that in order to develop a society, women should not be neglected and it was necessary to educate women first to enable children to grow up properly. She wrote one novel after another putting forward models of the strong women figure. In the studies that have been made about Fatma Aliye, her contributions to the Ottoman women movement and her authorship as a "woman" have mostly been studied. In this article, historical works and those concerning the period Fatma Aliye Hanım lived and grew up in, together with her own published works are employed. The political and literary environment of Fatma Aliye Hanım is evaluated and it is stated that intellectuals began to be concerned with the "women's problem" in the period of autocracy. Two men, her father Ahmet Cevdet Pasha and the writer Ahmet Mithat Efendi, are mentioned as having a great role in introducing her to the literary world dominated by men. Information concerning her writings, novels and the women figures in her novels is given and then, information about contemporary women authors, and the social welfare institutions she worked with, is provided.

Keywords: Fatma Aliye Hanım • Ahmet Mithat Efendi • Ahmet Cevdet Pasha • Women in Ottoman Empire

* Ph.D., Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara. gulnazgezer@gmail.com

Giriş

Fatma Aliye Hanım ile ilgili çalışmamız, Osmanlı İmparatorluğu'nda kadının özgürleşmesi ve sosyalleşmesine yönelik mücadeleyi ifade etmekle beraber, aslında Osmanlı modernleşmesinin Tanzimat döneminde geldiği noktanın bir bölümünü ilgilendirmektedir.

Fatma Aliye Hanım, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. yüzyılda başlayıp, Cumhuriyet Dönemi'ne uzanan modernleşmenin, kadın hareketi üzerine düşünen öncü bir ismi olur. İmparatorluğun parçalanmasına engel olmak üzere 18. yüzyılda başlayan modernleşmeye ilave olarak, Tanzimat döneminde eğitim, yönetim ve hukuk alanlarında yapılan reformlardan kadınlar da yararlanmaya başlar. Açılan okullarda yeni bir ruh ve anlayış ile yetişen aydınlar, modernleşmeyi yürütecek elit bir sınıf oluşturur. Bunlar imparatorluğun sorunlarının farkında olan, üstesinden gelmeye çalışan, sorumluluk duygusu alan kişilerdir. Modernleşmenin hız kazanması için kadınların da toplumdaki konumu ve eğitim durumu sorgulanmaya başlanmıştır. Modernleşme hareketine yakın ailelerde yetişen kadınlar yaşadıkları sorunların farkına varmaya, çözüm üretmeye başlamışlardır¹.

Fatma Aliye Hanım'ın yetişmesinde büyük emeği görülenlerden biri babası, ünlü devlet adamı, hukukçu, tarihçi Ahmet Cevdet Paşa'dır². Diğeri ise Tanzimat döneminin ünlü edebi simalarından Ahmet Mithat Efendi'dir³, ki her ikisi de Tanzimat kuşağından gelir. Fatma Aliye Hanım (1862-1936), Tanzimat Döneminde doğmuş, kadın ve kadın sorunlarına ilişkin eserlerini ve yazılarını ise II. Abdülhamit döneminde vermiştir. İlk kadın yazarımız olması ve yine kadının sosyalleşmesine yönelik çabasının daha iyi anlaşılması ve hayattan ayrılmadan önce de unutulması ya da unutturulmasındaki etkenleri daha açık ortaya koymak için öncelikle II. Abdülhamit döneminin baskı ortamında edebi çalışmalara kısaca yer vermeyi uygun gördük.

¹ Çakır 1996, 750; Lewis 1991, 126; Demircioğlu 2010, 105.

² Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895): Tanzimat Dönemi'nde özellikle hukukçu ve tarihçiliği ile tanınmış Osmanlı devlet adamıdır. Padişahın iradesinin yasalarla sınırlanmasına karşıdır. Mustafa Reşit Paşa döneminde imparatorluğun farklı yerlerinde aldığı görevler sırasında, farklı milletlerin isyanlarının görmüş, düzen getirmek için mücadele etmiş, imparatorluğun ayakta durması için mücadele etmiştir. II. Abdülhamit'in uzun süren saltanatının başında siyasi danışmanlık yapmıştır. Ahmet Cevdet Paşa, medrese çıkışı olmasına rağmen Kur'an'ın Türk diline çevrilmesinden yana olması ile medreseliler tarafından da dışlanmıştır. İlmiye sınıfındaki yüksek rütbesinden yani Kazaskerlikten mülkiye sınıfına geçmiş vezir olmuştur. Maarif Nazırlığı, Adliye Nazırlığı, Evkaf Nazırlığı yapmıştır. Mithat Paşa ile birlikte laik Nizamiye Mahkemeleri'nin kurulmasında rol oynamıştır. Kanun-i Esasi'nin(1876) hazırlanmasında yine Ahmet Mithat Paşa ile aynı komisyonda çalışmıştır. Osmanlı tarihinin (1774-1826) dönemini 12 cilt olarak yazmıştır. Kaynağının İslam hukukundan alan, bir tür medeni kanun olan Mecelle'yi hazırlayan komisyonun başında yer almıştır. Ayrıca Fuat Paşa ile birlikte gramer kitabı olan Kavaid-i Osmaniye'yi yazmıştır. Okuma yazmanın yaygınlaşması için dilde sadeleşmeyi savunmuştur. (Ortaylı 2011, 157, 206, 220, 261, 264-268; Berkes 2002, 235, 260, 269 dn:2, 332, 527).

³ Ahmet Mithat Efendi (1844-1912): Tanzimat Dönemi'nin kültür hayatını etkilemiş gazeteci ve yazardır. Okuma alışkanlığının geliştirilmesi için mücadele etmiştir. Kırkambar, Dağarcık gibi dergiler çıkarmıştır. Gezici okullar olarak gördüğü dergileri amacına ulaşmak için önemli bir araç olarak görmüştür. Felatun Bey, Paris'te bir Türk önemli romanları arasında yer alır. Türk basın tarihinde önemli bir yeri olan Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'ni 1878'den itibaren otuz dört yıl çıkarmıştır. Türk basını için bir okul görevi yapan gazetenin topluma bilgi aktarma, okuma alışkanlığı kazandırma, kültürü yayma gibi misyonları bulunur. II. Abdülhamid'in halkı eğitime ve zararlı düşüncelerden koruma düşüncesi ile gazetenin politikası paralellik gösterir. Bu yüzden gazete iktidardan maddi destek de almıştır. Tanzimat Dönemi'nin halk tarafından okunan yazarı olmuştur. Kendisine "Yazı Makinası" ünvanı uygun görülmüştür. (Okay 1989, 100-103; Tekin 2011, 497).

Abdülhamit Dönemi Siyasi Koşullarında Basın Yayın Hayatı ve Kadın

II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde modernleşmede bir hayli yol alınmış, Tanzimat döneminin ilk kuşağı artık kök salmaya başlamıştır⁴. Ancak Tanzimat dönemi aydınları bağımsız bir tabaka iken, II. Abdülhamit döneminin koşulları gereği aydınlar, siyaset dışı konulara döner. Aydınların üzerindeki bütün baskı ve sansüre rağmen yine de Tanzimat dönemine göre daha fazla gazete basılır. Kısa süren bir yorum yapma özgürlüğü kaldırılıp, basılan her şeye baskı gelse de, toplumun modernleşmesine katkıda bulunurlar. Basımevlerinin sayısının yanı sıra gazete okuyan kadınların sayısı da artar. II. Abdülhamit yönetiminin ilk on beş yılında Türkçe basılmış 4000 kitabın 200'ü din ile ilgili, 500'e yakını dil okuma kitapları, gramer, sözlük, vb. 1000'i fen ile ilgili, 1000'den fazlası roman, şiir, tiyatro vb. eserler 1200'den fazlası ise çeşitli kanun, tüzük ve yönetmelikler ile ilgilidir⁵. Türk aydınlarına siyaset yapma ve siyasi düşüncelerini yayımlama yasaklandıkça, ilgi ve dikkatlerini başka alanlara kaydırmaya, yeteneklerini buralarda göstermeye başlarlar. Okuyucuların ilgisini çekecek edebi, popüler bilim ve fen konuları moda olur. “*Omurgalı Hayvanların Menşei*”, “*Arapların Uygurlığa Hizmetleri*” ve “*Kedilerde Zekâ*” gibi konularda yazılan yazılar okuyucularda merak uyandırırken,

“*din dışı*” konulara ilgi duyulduğu, okumanın yaygınlaştığı ve dünyasallaştığı görülür. Çevirmenlik de gelişmeye başlar. Özellikle Fransızcadan yapılan çevirilerin kültürel gelişmede rolü olur. İleri aşamada, halkın ilgisini çekecek Jules Verne'in romanları, Üç Silahşörler, Monte Kristo Kontu gibi macera kitapları o zamanın okuyucusu tarafından rağbet görür. Daha sonra cinayet ve polisiye romanları moda olur⁶. Aydınlar toplumsal sorunlara gelenekçi, reformcu, Batıcı gibi farklı isimler altında eğilirler. Sisteme farklı alanlardan eleştiri getirmeye, hatta Batı etkisinin artmasıyla gözlemlerini arttırmaya başlarlar⁷. 1876'dan sonra başlayan “*Edebiyat-ı Cedide*”⁸ akımının yazarları Avrupa'daki natüralizm, sosyalizm, realizm fikirlerini taşıyan kitapları okumalarına rağmen Batı'nın düşüncesini anlayabilecek konumda değildirler. İlerleyen zaman içerisinde ekonomik baskılar, I. Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı'nın zorlamasıyla kadınlar, evlerinden kamusal alana çıkmaya başlar. II. Meşrutiyet döneminde kadın hareketinin merkezi İstanbul olur⁹.

Fatma Aliye Hanım'a kadar kadın ve kadın sorunları Türk romanında erkekler tarafından tartışılmıştır. Tanzimat döneminde erkek yazarlar ideal kadın tipini Fransızca bilen, okumuş, piyano çalan, itaatkâr, hoş ve güzel olarak çizerler¹⁰. Ahmet Mithat, Şemsettin Sami, Şinasi, Namık Kemal, Hüseyin Cahit Yalçın, Ali Suavi, Abdülhak Hamit kadın konusunu makale ve eserlerinde ele alan önde gelen isimler olur. Şinasi'nin Şair Evlenmesi adlı piyesinde Türklerin evlilik ilişkileri ele alınır, bu konuda bazı din adamları hicvedilir. Namık Kemal'in 1862'de *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde kadının eğitimine ilişkin olarak Terbiye-i Nisvan Hakkında adlı makalesi yayımlanır. Namık Kemal bunun dışında yine Osmanlı ailesinde kadının durumunu anlatan ve kadın haklarını savunan pek çok makale yazar. Bu makalelerde erkeğin yararlandığı eğitim olanaklarından Türk kadınının da yararlan-

⁴ Lewis 1991, 127; Berktaş 1996, 758.

⁵ Lewis 1991, 186-187.

⁶ Berkes 2002, 368-369.

⁷ Berkes 2002, 375-376.

⁸ Edebiyat-ı Cedide: II. Abdülhamit Dönemi'nde “*Servet-i Fünun Dergisi*” etrafında toplanan şair ve yazarların başlattıkları yeni bir edebi akımdır (1896-1901). *Servet-i Fünun Edebiyat topluluğu* da denir. (Okay 1994, 398).

⁹ Berkes 2002, 380-381; Berktaş 1996, 758.

¹⁰ Berktaş 1996, 759; Canbaz 2005, 2-3; Uluköse 2013, 61,73.

masını, çağdaş değerlere uyumlu olarak yetiştirilmelerini ister, evli kadının statüsünün iyileştirilmesinden söz eder. Bu sorunların çözümünün kadının toplumsal hayata katılımını sağlayacağını dile getirir. Namık Kemal'in Şinasi ile birlikte çıkardığı *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde kadın okurlardan gelen mektuplar da yayımlanır. Bir kadın okur çok eşle evliliğin yasaklanmasını istemektedir. 1868'de çıkarılan *Terakki Gazetesi* kimliklerini açıklamayan kadın mektuplarına yer verir. Gazetenin 104. sayısında "Üç Hanım" imzalı bir yazıda, erkekler ile aynı ücreti ödemelerine rağmen, vapurlarda kadınlara ayrılan yerlerin kötülüğünden yakınılır, bunun sebebi sorulur. Yine 83. sayısında okumayazma bilmeyen bir kadın, başkasına yazdırdığı mektubunda çok eşle evliliği sorgular. Abdülhak Hamit bir yazısında "Bir devletin kadınları o milletin ilerleme derecesinin ölçüsüdür" der. Nabızade Nazım Osmanlı kadınının içinde bulunduğu durumun cahilliğiyle ilgili olduğunu vurgular¹¹.

Tanzimat döneminden II. Meşrutiyet dönemine kadar geçen dönemde şu kadın dergileri çıkarılmıştır: *Terakki-i Muhaderat* (1869), *Vakit Yahut Mürebbi-i Muhaderat* (1875), *Hanımlar* (1882), *İhsaniyet* (1883), *Şükufezar*, *Müevvet* (1884), *Parça Bohçası* (1889), *Hanımlara Mahsus Gazete*, *Hanımlara Mahsus Malumat* (1896), *Demet*, *Mehasin* (1908)¹².

Fatma Aliye Hanım'ın Hayatı ve Yetiştigi Ortam

Fatma Aliye Hanım, ünlü devlet adamı, tarihçi, hukukçu Ahmet Cevdet Paşa'nın kızıdır. İstanbul'da 1862'de Tanzimat döneminde doğar. Babasının görevi nedeniyle çocukluğunda Osmanlı İmparatorluğu'nun Halep, Şam, Yanya, Beyrut vilayetlerinde bulunmuştur. Ağabeyi Ali Sedat Bey, kız kardeşi Emine Semiyeye¹³ ile birlikte babalarının onlara sağladığı olanaklar ile evlerinde özel öğretmenler nezaretinde konak eğitimi ile yetişirler. Kız çocuklarının konak eğitimi alması öncelikle üst sınıftan kültürlü, eğitilmiş, zengin ailelerin çocuklarına mahsustur. Bu sayede Osmanlı entelektüel kadın tipi de ortaya çıkmaya başlamıştır. Fatma Aliye ve Emine Semiyeye, 19.yüzyıl sonu 20.yüzyıl başında "seçkin kadınlar olma" ve Türk tarihinde bazı ilkleri gerçekleştirme olanağını elde ederler. Babası Ahmet Cevdet Paşa, bilgi birikimi ve devlet adamı olmanın sağladığı imkânları ile aydınlanma hareketine daha yakın olmuştur. Fatma Aliye kadın hareketi konusunda islami gelenek ve inançların kadının gelişimine engel olmadığını savunur. İslamda erkeğin kadın üzerinde hakkı olduğu kadar, kadının da erkek üzerinde hakkı olduğunu ve bilimin erkek ve kadın iki cinse de farz olduğunun savunur. Babası Ahmet Cevdet Paşa gibi İslama bağlı ve gelenekçidir. "İslam Kadını" kavramını kullanır. Öncelikle kadının düşünce dünyası genişletilmelidir. Emine Semiyeye ise geleneksel sisteme karşı, radikal bir tavır içindedir. Fatma Aliye Hanım ve Emine Semiyeye kadın eğitimin, çok eşle evlilik, kadının boşanma hakkı, kadının çalışması gibi konularda dönemin şartları içerisinde yaşadıkları sosyal ve siyasi şartlar göz önüne alındığında kadın haklarının düşünsel temellerine katkıda bulun-

¹¹ Bulut 2014, 267-270; Çivrilili 2005, 18-20; Sönmez 2013, 297.

¹² Çakır 1996, 750.

¹³ Emine Semiyeye (1864-1944): Fatma Aliye Hanım'ın kardeşidir. Osmanlı kadın hareketinin önemli isimleri arasında yer alan bir yazar, romancı ve eğitimcidir. Fransa ve İsviçre'de psikoloji ve sosyoloji eğitimi almıştır. Edirne'de askerlere destek olmak için 1908'de Hıdmet-i Nisvan Cemiyet-i Hayriyesi isimli derneği kurmuştur. Dernek faaliyetlerinin yanında gazetelerde de yazmıştır. Balkan Savaşları'nda hemşirelik yapar. İstanbul ve Anadolu'daki kız okullarında Türkçe ve Edebiyat öğretmenliği yapar. Kadınların erkeklerle eşitliği kadar erkeklerden daha zeki ve maneviyat yönünden daha üstün olduğuna inanır. Selanik'te İnas Mektepleri'nin (Kız Okulları) müfettişliğini yapar. Çeşitli gazeteler ile kadınlara mahsus dergilerde yazmıştır. Selanik'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiştir. "Kadınlara yeni haklar ve özgürlükler tanıma" hakkında kendisine verilen sözün yerine getirilmemesi üzerine İttihat ve Terakki ile anlaşmamıştır. (Kurnaz 1996, 194; Kurnaz 2008, 35-36; Karaca 2013, 1483).

muşlardır¹⁴. Bu konudaki düşüncelerini *Namdaran-ı Zenan-ı İslamiyan* adlı eserinde dile getirmiştir. Tabii Fatma Aliye'nin küçük yaşlardan itibaren öğrenmeye ve bilgi edinmeye olan merakının ve azminin de geldiği başarı noktasındaki etkisini vurgulamak gerekir.

Kadın konusu üzerine yazan ilk kadın, Fatma Aliye Hanım diye bilinirken, Zehra Toska'nın 1994'te yayımlanan araştırmalarına göre Zafer Hanım'ın "*Aşk-ı Vatan*" adlı romanının Tanzimat döneminde 1877'de yayımlanmış ilk Türkçe romanın varlığı da sonradan ortaya çıkmıştır¹⁵.

Çocukluğunda oyunculardan ziyade, kitaplarla ilgilenmek Fatma Aliye Hanım'ın daha çok ilgisini çekmiştir. On üç yaşına kadar konağa gelen özel hocalardan Coğrafya, Kavaid-i Osmaniye (Osmanlıca kuralları), Fizik, Kimya, Matematik, Edebiyat, Fransızca, Kozmografya, Astronomi derslerini alır. Odasında yazı masası, kitap dolabı bulunur. Darümuallimat'da öğretmenlik yapan ve din değiştirerek Müslüman olan Refika Hanım'dan piyano dersleri almasının yanı sıra, gizlice Fransızca da konuşur. Babası Ahmet Cevdet Paşa'dan Fransızca öğrenme izni çıktığında Fransızca gazeteleri de gözden geçirmeye başlar. Cevdet Paşa, kızlarının Arapça, Farsça, Fransızca öğrenmelerine destek olmuş bir medreselidir. Hatta Fatma Aliye çocukluğundan beri bir Fransızca sözlüğü olmasını çok istemiş, ancak Biyanki Sözlüğü'ne harçlığı yetmemiştir. Zaten haftalık harçlığı ile dadısına kitap, dergi, gazete aldırılmaktadır¹⁶. Fransızca'yı büyük bir gayret göstererek, kelimelerin üzerinde tek tek durarak öğrenmiştir. Fransızca'nın ona sağladığı imkânları şu sözleri ile özetler: "*Kafamı iskolaştığın bataklıklarından kurtaran, gözlerimin önüne yeni ufuklar açan, ruhumu özgürlüğe kavuşturan güçler nelerdi? Şimdi düşünüyorum da her şeyin üstünde uyanışımın etkisi olan gücüm Fransız dili ve kültürü olduğunu anlıyorum*"¹⁷.

Ahmet Mithat Efendi ile tanışması Ağabeyi Ali Sedat Bey'in ona okuyup verdiği "*Letayif-i Rivayat*" adlı eserini okuması sayesinde olur. On iki yaşında iken Ahmet Mithat Efendi'nin bütün kitaplarını okur. İleriki yıllarda "*manevi pederim*" diye söz edeceği Ahmet Mithat Efendi, Fatma Aliye Hanım'ın edebiyat dünyasında tanınmasında, kendisini geliştirmesinde, büyük rol oynayacaktır. Ahmet Mithat'ın yazdığı "*Kırkambar Dergisi*"¹⁸ni takip etmesi, Fatma Aliye Hanım'ın kendini geliştirmesinde büyük katkısı olur¹⁹. On üç yaşında başını örtmeye başlar, Fransızca derslerini başını örterek devam eder. Felsefeye 15-16 yaşlarında ilgi duymaya başlar.

Fatma Aliye Hanım 1879'da II. Abdülhamit'in yaveri Kolağası Faik Bey'le evlenir. Bu aşk evliliği değildir ve eşini evlenmeden önce görmemiştir. Ancak Fatma Aliye'nin felsefe, edebiyat bilgisi eşini Faik Bey'le uyuşmaz. Üstelik Faik Bey Fransızca öğrenmesini ve yazmasını engeller. Zaten Faik Bey'in Fransızca bilgisi Fatma Aliye Hanım'ınki kadar değildir ve askeri okulda öğrendiği Fransızcasını ilerletmemiştir. İffetli bir kadının roman okumasını doğru bulmaz. Gazete okumaya evlendikten birkaç yıl sonra başlar. Evliliklerinin yedinci yılında Faik Bey'in kıtlık nedeniyle Konya'ya gitme-

¹⁴ Fatma Aliye 2012, 7; Demir 2013, 1068; Şen 2013, 308; Dulum 2006, 25-26; Baktıya 2016, 31; Kurnaz 2013, 36; Karaca 2013, 1484, 1490; Karaca 2011, 99.

¹⁵ Canbaz 2005, 1; bk. Zafer Hanım, *Aşk-ı Vatan*, Oğlak Yayınları, 1994.

¹⁶ Uluköse 2013, 19-23; Baktıya 2016, 31.

¹⁷ Berkes 2002, 377.

¹⁸ Kırkambar Dergisi, Ahmet Mithat Efendi'nin kardeşi adına, Rodos sürgünü döneminde çıkardığı bir dergidir. Ahmet Mithat günün karmaşık bilim ve felsefe sorunlarını halkın anlayabileceği bir dille yazmış, yabancı ülkeler ve yazarları hakkında bilgi vermiştir. Fatma Aliye de Kırkambar'ın takipçileri arasındadır. (Okay 1989, 100-103; Ahmet Mithat Efendi 2011, 80-85).

¹⁹ Ahmet Mithat Efendi 2011, 20, 80-83; Uluköse 2013, 27.

si, Fatma Aliye Hanım için iyi bir fırsat olur, İstanbul'da kalır. Okumaya tekrar başlamak ister. Ancak rahatsızlanır ve sağlığına kavuşması zaman alır. Evliliklerinin onuncu yılında Faik Bey, kadının kitap okumasının sakıncalı olmadığı kanısına varır²⁰.

Fatma Aliye Hanım'ın Hatice (1880-?), Ayşe (1884-1967), Nimet (1900-1972), Zübeyde İsmet (1901-?) isimli dört kız çocuğu olur. Büyük kızı Hatice, Büyükkada'daki evin bahçesinden düşerek uzun süre Mazhar Osman'da tedavi görür. İkinci kızı Ayşe, eve gelen edebiyat hocası ile kaçarak evlenir, kızını affetmez ve eşi öldükten sonra da yanına kabul etmez. Üçüncü kızı Nimet, annesi ölene kadar evlenmez. Dördüncü kızı Zübeyde İsmet, Notre Dame de Sion'u bitirdikten sonra evden ayrılır. Din değiştirir, Katolik Hristiyan olur. Fatma Aliye yıllarca ondan haber alamaz. Babası Ahmet Cevdet Paşa'dan kalan servetin büyük kısmını 1926'dan itibaren Fransa'da onu bulmak için harcar²¹.

Fatma Aliye Hanım'ın yetişmesinde babası Ahmet Cevdet Paşa ve manevi babası olarak nitelendirildiği Ahmet Mithat Efendi'nin büyük rolü olmuştur. Onlardan edindiği bilgi birikimi sayesinde modern ve gelenekçi dünya görüşüne sahip olmuştur²². Doğduğu andan itibaren bir kültür ortamının içine bulunmuştur²³. Özellikle kadının eğitimi meselesi üzerinde durmasının sebebi, eğitilmiş anneler tarafından yetiştirilen çocukların ileriki yıllarda toplumsal kalkınmayı hızlandıracaklarını düşünmesinden ve kadının sosyalleşmesini sağlayacağına dair inancındandır.

Fatma Aliye Hanım'ın Yayın Hayatına Başlaması

Fatma Aliye Hanım ve eşi birlikte, evliliklerinin onuncu yılında 1889'da George Ohnet'in Fransızca "Volonte" (İrade) isimli romanını okur ve çok beğenirler. Fatma Aliye romanı "Meram" (maksat, erek) adı ile çevirir. Babası ve eşinin iznini almasının ardından Ahmet Mithat Efendi'nin sahibi olduğu Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'nde tefrika halinde yayımlanır (25 Şubat 1890). O dönemin cinsiyetçi algısı nedeni ile "Bir Hanım" ismini kullanır. Böylelikle eşi ya da babasının toplum tarafından baskı altına alınmasının önüne geçmiş olur²⁴. Ancak daha önceden Eugene Sue'nin "Les Sept Peches Capitaux" isimli eserinin "Gurur" adlı bölümünü çevirip yayınlamak istedi ise de, başka bir yazarın bu eseri çevirdiğini duyunca vazgeçer, ardından George Ohnet'i dener²⁵. Bu çeviriye abisi ya da babası Cevdet Paşa'nın yaptığı bile düşünülür. Hem matbaacılar arasında, hem de özel toplantılarda, edebi çevrelerde kim olduğu konuşulur durur. Bu dönemde gazetelerde ilk etapta kadınlar Adil Baktıya'nın da belirttiği üzere "Üsküdarlı Bir Hanım, Okumuş Bir Hanım, Lisana Aşına Bir Hanım" gibi takma adlar ya da Belkıs, Nigar gibi öndlar kullanmışlardır²⁶. İngiltere'de 1790'da otuz yaşında iken dönemin erkek aydınları ile polemige girdiği ve yayımladığı kitaplarından dolayı Mary Wollstonecraft'ın kızı Mary Wollstonecraft Shelley'e "Jüponlu Sırtlan" adı takılmıştı. Fatma Aliye Hanım da onunla aynı deneyimi paylaşır. Kadınlar toplumsal ya da sınıfsal aidiyetlerinden dolayı başka toplumlarda da uzunca bir dönem mücadele verirler. Shelley de 1818'de yazdığı ünlü romanı "Frankenstein" ı kendi ismiyle değil, eşinin isminin olduğu önsözle çıkarır. Gerek Fatma Aliye Ha-

²⁰ Ahmet Mithat Efendi 2011, 80-83; Uluköse 2013, 40-43.

²¹ Uluköse 2013, 41.

²² Fatma Aliye 1996, 4; Fatma Aliye 2012, 8.

²³ Koç 2012, 192.

²⁴ Uluköse 2013, 46; Fatma Aliye 1983, 96.

²⁵ Uluköse 2013, 41; Fatma Aliye 2013, XI.

²⁶ Baktıya 2016, 35.

nım'ın gerekse de Shelley'in yanındaki koca ya da erkek kardeş, eserin yazarı olarak varsayılmıştır²⁷. Fatma Aliye "*Bir Kadın*" takma adı ile Tercüman-ı Hakikat'de yazmaya başlar. Bir ara "*Mütercime-i Meram, Aliye*" takma adını kullandıktan sonra Tercüman-ı Hakikat'de "*Sûrat: Aylar'ın Prensesi Yirmi Birinci Mektubu*" isimli yazısı çıkar²⁸. Kendi ismini 1892'de yazdığı "*Muhadârât*" isimli ilk romanında kullanır. Muhadarat'ın önsözünü Ahmet Mithat Efendi yazar. Meram isimli çevirisi ve ilk romanı Muhadarat, Fatma Aliye Hanım'ın kendisini kanıtladığının göstergeleridir. Böylece yayın hayatına girer. Ayrıca babası Cevdet Paşa'nın da dikkatini çeker ve kızının yeteneklerini geliştirmesine yardımcı olur. Kızı ile saatlerce mantık, belagat, fıkıh, tarih gibi konularda konuşup tartışmaya başlar. Mesnevi, Mukaddime okur; Aristo, Eflatun, İbn-i Rüş, İmam Gazali'nin felsefelerinin karşılaştırılmasına kadar konuşmaları derinleşir. Felsefe alanında yaptığı okumalar, Fatma Aliye Hanım'ın yazarlığını beslemiş ve ufkunu genişletmiştir²⁹. Avrupa filozoflarından Descartes, Spinoza, Darwin, Aguste Comte'a kadar ilgi alanları genişler. Bu konuşmaların seyri hakkında Ahmet Mithat Efendi'ye mektup yazar. Baba-kız arasında geçen ders ve bilimsel konuşmalar Fatma Aliye Hanım tarafından "*Dürus-u Aliye*" adı altında kaleme alınır³⁰.

Ahmet Mithat Efendi ve Fatma Aliye Hanım Üzerindeki Rolü

Fatma Aliye Hanım'ın babası Ahmet Cevdet Paşa bir ramazan akşamı Beyazıt Camii'nde rastladığı gazeteci ve yazar Ahmet Mithat Efendi'ye (1855-1912) şöyle der: *Şu kızın hâline şaşıyorum. Okuduğu öğrendiği şeyler âdeta pek mahdut olduğu hâlde zihnini o kadar âli mebâhise kadar vardırabiliyor ki insana adeta ürkeklik geliyor. Erkek olmalıymış da muntazam tahsil görmeliymiş. Hakikaten bir dahiye-i uzma kesilir idi.*"³¹

Böylece Ahmet Mithat Efendi ile Fatma Aliye Hanım edebiyat ile ilgili meseleler, kadının eğitimi, kadın yazara toplumun bakışı, Fatma Aliye Hanım'ın yazarlık macerası, fikri ve felsefi konular, İslamiyet, Avrupa'nın İslamiyet'e bakışı ve bu konuda neler yapılması gerektiği gibi pek çok konuda mektuplaşmaya başlarlar³².

Fatma Aliye Hanım ile ilgili çalışmamızı hazırlarken Fatma Aliye'nin yazdıklarının önce Ahmet Mithat Efendi'nin sahibi olduğu Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'nde tefrika edildiği dikkatimizi çekti. Zaten Ahmet Mithat Efendi'nin babası Ahmet Cevdet Paşa ile de tanışıyor olması da Fatma Aliye Hanım'ın içinde yetiştiği ortamın önemini vurgulamaktadır.

Bir toplumda kadın yazarın bulunmasını, medeniyet seviyesinin göstergesi olarak gören Ahmet Mithat Efendi'nin de belirtmiş olduğu üzere bu durum 19.yüzyıldan beri kızlara yönelik sıbyan mektepleri üzerinde açılan kız rüşdiyeleri ve kız idadileri olan ortaöğretim kurumlarının bir sonucudur. İlk etapta bu okullar İstanbul ile sınırlıdır. II. Abdülhamit döneminde Anadolu'da yaygınlaşır.³³

Fatma Aliye Hanım'ın bu durumunu kız çocuklarına Tanzimat Döneminden beri verilmekte

²⁷ Ahmet Mithat Efendi 2011, 18.

²⁸ Koç 2012, 193; Aşa 1995, 261.

²⁹ Koç 2012, 200.

³⁰ Karaca 2011, 98; Ahmet Mithat Efendi 2011, 104-107.

³¹ Ahmet Mithat Efendi 2011, 105.

³² Koç 2012, 192.

³³ Kurnaz 1992, 24-39; Dulum 2006, 105.

olan eğitimin sonuçları olarak yorumlar³⁴. Toplumun kadın yazar kimliğine hazır olmadığına da farkındadır. Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerini okuyarak büyüyen Fatma Aliye Hanım, Fransızca'dan eser çevirmeye de onun etkisi ile başlar, ona özenir. Kadın yazarların kendi isimleri ile edebiyat dünyasında yer almalarını destekleyen Ahmet Mithat Efendi, kendisini “*Üdebâ-yı Nisvânın yardımcı*” olarak görür. Bütün kadın yazarları önemsemekle birlikte, Fatma Aliye'yi önce tanıdığı kadın yazarlardan daha başarılı bulur, özellikle destekler, yazdığı her şeyi okur, tavsiyelerde bulunur. Şair Nigar için “*Büyük Şair*”, Fatma Aliye için “*Büyük Feylesof*”, Makbule Hanım için “*Mistik*” sıfatını kullanır. Zafer Hanım'ın yazdığı “*Aşk-ı Vatan*”ı da beğenmez, yetersiz bulur. Fatma Aliye, Ahmet Mithat Efendi'ye göre hem kadınların öncüsü, hem de sözcüsüdür. Fatma Aliye Hanım'ın “*Hanımlara Mahsus Gazete*” ye yazdıkları da Ahmet Mithat Efendi üzerinden dergiye gider³⁵. Nesrin ifade imkânlarının şiire göre daha iyi olduğunu belirtip, Fatma Aliye'yi ve Makbule Leman'ı nesre yönlendirir, yazmaya sevk eder³⁶. Kendi romanlarında olduğu gibi Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında da kahramanlarının sayısını çok tutmasını ister. Romanlarında toplumun her tabakasından kahramanın yer almasını önerir. Ahmet Mithat Efendi gazete, dergi gibi iletişim araçlarını halkın okumaya alıştırılması, okurlara bilgi aktarılması için gezici okullar olarak görür³⁷. Romanlarının konularını gözlem yoluyla seçmesini tavsiye eder³⁸. Ahmet Mithat Efendi, Fatma Aliye Hanım'dan önce Fitnat Hanım, Şair Nigar Hanım ve Makbule Hanım ile de mektup yoluyla bağlantı kurmuştur. Fatma Aliye Hanım ve Makbule Nigar Hanım için “*iki kerime-i maneviye*” ve “*medâr-ı iftihâr*” diye söz etmiştir. “*Hamd olsun iki Osmanlı hanımının büyüklüğü Rusların en büyüklerinden ma'dûd olan bir kadını fersâh fersâh geçti*” der. Ahmet Mithat kadın yazarları birbirleri ile iletişim içinde olmasını, siyasi polemiklerden uzak durmasını, şiirden çok nesre yönelmelerini, eleştirecek konulardan uzak durmalarını her bir kadın yazara yazdığı mektubunda dile getirmiştir³⁹. Ahmet Mithat'a göre kadınlar ile ilgili meseleler yine kadınlar tarafından dile getirilmeli, kadınlar kendi hemcinslerinin tercümanı olmalıdır⁴⁰. Fatma Aliye ilk çevirisini Ahmet Mithat'a “*Reis-ül Üdeba Ahmet Mithat Efendi Hazretlerine*” diye yazarak göndermiştir⁴¹.

Ahmet Mithat Efendi 1893'te Fatma Aliye Hanım hakkında “*Bir Muharrir-i Osmaniye'nin Neşeti*” isimli kitabı yazarak onu edebiyat dünyasına tanıtır. Bu eser, bir kadın yazarın tanıtıldığı ilk monografi olur⁴². Osmanlı dünyasında bir kadın yazarın nasıl yetiştiğini anlatmak ister. Fatma Aliye'nin 33 yaşına kadar olan yaşamının anlatıldığı kitap 1894'te Maarif Nezaretin'den izin alınarak basılır. Fatma Aliye Hanım, Ahmet Mithat Efendi'ye bir teşekkür mektubu yazar⁴³. Böylece biyografisi yazılan ilk kadın yazarımız olur. Ancak Fatma Aliye'yi dünyaya ilk tanıtmaya onuru maalesef bize ait değildir. Arap, İngiliz, Amerikan yazarları Fatma Aliye Hanım'ın biyografisine bizden önce kendi gazete ve dergilerinde yer verirler⁴⁴.

³⁴ Ahmet Mithat Efendi 2011, 100.

³⁵ Koç 2012, 193.

³⁶ Koç 2012, 198, 208.

³⁷ Shaw - Shaw 1983, 307; Ahmet Mithat Efendi 1983, 153.

³⁸ Koç 2012, 203.

³⁹ Koç 2012, 208.

⁴⁰ Koç 2012, 198.

⁴¹ Uluköse 2013, 45.

⁴² Aşa 1995, 261.

⁴³ Uluköse 2013, 63-64.

⁴⁴ Ahmet Mithat Efendi 2011, 123.

Fatma Aliye Hanım'ın Eserleri

Fatma Aliye Hanım eserlerini otuz yaşından itibaren 1892-1915 yıllarında birbiri ardına vermiştir. Tanzimat ile Edebiyat-ı Cedide arasında köprü olarak kabul edilir. Bu yüzden Türk edebiyatında yeri kesin değildir. Ürünlerini verdiği dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük bir değişim ve dönüşümün yaşandığı dönemdir. Makale ve romanlarında dönemin sosyal olaylarına kadın bakış açısıyla yaklaşmıştır. Kadının eğitimi, çalışarak hayatını kazanması, çok kadınla evlilik, kadın-erkek eşitliği, aile yapısı, kadının örtünmesi, cariyelik konularına değinir. “İslam kadını” kavramını bulması, İslamcı olarak nitelendirilmesine neden olur. Her ne kadar kadın sorunlarında referansı İslam kadını olsa da kadın-erkek eşitliğini daha üstün tutar. Günümüzde radikal olarak adlandırdığımız feministlerin faaliyetlerini aşırı bulur⁴⁵. Kadın sorununa sosyal fayda açısından yaklaşmıştır. Eğitilmiş olan annelerin çocuklarını daha iyi yetiştirdiklerini, aile ortamı ve sosyal ilişkileri sağlamada da etkili olduklarını belirtir⁴⁶. Makale ve tartışmalarında çok eşle evliliğe karşı geleneksel bir tavır takınırken, romanlarında tersi bir tavır içindedir. Nükhet Esen, Fatma Aliye Hanım'ın bu durumunu ikircikli bulur. Onun romanlarındaki kadınlar, ayakları yere basan, güçlü kadınlardır. Fazıla Muhâdârât'ın, Bedia Udi'nin, Refet Refet'in, Sabahat Enin'in geçimleri için mücadele veren kadınlardır. Kadınların yalnız kaldıkları zaman hayatlarını devam ettirebilecek gelirlerinin olmaması romanlarında işlenen konuların başında gelir⁴⁷. Romanlarındaki kadın kişiliği zaman içinde gelişir. Hem kendi hayatından, hem toplumsal hayattan izler taşır. İlk başlarda romantik ve ezilen, daha sonraları ise eğitilmiş, meslek sahibi kadın kendini gösterir. Ahmet Mithat Efendi ile 1891'de “*Hayal ve Hakikat*” isimli romanı birlikte yazmaları, Fatma Aliye Hanım'ın yetişmesi için gerekli zeminin oluşmasını sağlar⁴⁸. Kitabın “*Vedat*” bölümü Fatma Aliye Hanım, “*Vefa*” adlı bölümü Ahmet Mithat Efendi tarafından yazılmıştır. Önce *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*'nde tefrika edilmiş, daha sonra kitap olarak basılmıştır. Kitapta aşk ve evlilik karşısında kadının duyguları, Fatma Aliye Hanım, erkeğin duyguları ise Ahmet Mithat Efendi tarafından dile getirilir.

- **Muhâdârât**⁴⁹ın (1892) önsözünü Ahmet Mithat Efendi yazar. Dünya dillerine çevrilir. Tanzimat sonrası yazılan romanların kilometre taşıdır. Bir kadının alacağı eğitim sayesinde şartlar gerektirdiğinde hayata tutunabilme becerisi ve serüveni anlatılır. Eğitilmiş kadınların çalışma hayatına girdiklerinde geleceklerinden emin olacakları ve kendilerini güvende hissedecekleri anlatılır⁵⁰.
- **Nisvân-ı İslam** (1891-1892), anı türünde bir eserdir. Ahmet Mithat tarafından bu eseri yazmaya teşvik edilir. Bu eserini yazmadan önce zengin bir kaynak taraması yapar. Önce *Tercüman-ı Hakikat* 'de fasikül olarak tefrika halinde çıkar, daha sonra kitap haline getirilir. Bu eserde yine Batı'nın Osmanlı kadınının geri kalmasının nedenini İslamiyet'e bağlamasını da eleştirir. Ayrıca çok kadınla evlilik, kadının örtünmesi, cariyelik kavramları da bu eserde tartışılır. Çok beğenilir. İki kez Fransızca'ya çevrilir. Birini Rus Şarkiyatçı Madan Olga de Labedeff “*Les Femmes Musulmanes*” (Paris) ismiyle, diğerini Naina Roukie “*Les Musulmanes Contemporaries*” (Paris 1894) ismiyle çevirir. Bu eseriyle Chicago sergisinde dikkat

⁴⁵ Karaca 2011, 95-96; Uluköse 2013, 85.

⁴⁶ Uluköse 2013, 72-77.

⁴⁷ Fatma Aliye 2012, 8.

⁴⁸ Karaca 2011, 94; Kurnaz 2013, 49, 80.

⁴⁹ Muhadarat, akıldaki tutulan öyküler ve bunların yeri geldikçe söylenmesi anlamına gelir.

⁵⁰ Şen 2013, 299-308; Karaca 2013, 1491, 1497.

çeker. Ödül alır. Aynı eser "*Ta'rik ünisa'l-müslimin* (Beyrut 1309) ismiyle Arapça'ya da çevrilir. Amerika'da İngilizce olarak çevrildiğini kendisi söylemiştir⁵¹.

- **Refet** (1896-1897) isimli romanında haksızlığa uğrayan Refet'in kendi çabası ile okuyup öğretmen olarak toplumda bilgili ve kültürlü bir kişi olarak yer alması anlatılır⁵².
- **Levâih-i Hayât** (1898), ana kahramanları olan beş kadının birbirine yazdığı on bir mektuptan oluşur. Bu eserinde mektupla anlatım tekniğini kullanır. Evlilik kurumundaki kadınların durumunu, aldatılmışlıklarını, ihaneti, uyumu, sadakati, anne-baba baskısı ile yapılan evlilikleri, maddi zorunluluk nedeniyle sürdürülen evlilikler alt başlıklar olarak işlenmiş denilebilir. Bu kadınların üçü evli, ikisi bekârdır. Mehâbe, Fehâme, Sabahat evli; İtimat ve Nebahat evli değildir⁵³. Kullandığı mektup tarzında anlatım, roman kahramanlarının duygularını içten, olduğu gibi anlatma imkânı sağlayan bir tekniktir. Benzer sorunları çevresinde görmüş ya da kendi yaşamında karşılaşmıştır. Kendi yaşamında eşinin okumasına uzun süre izin vermemesinden mutsuz olan Fatma Aliye Hanım, bu eserinde eğitilmiş kadınların, onları anlamayan erkeklerle evlendirilerek, mutsuzluğa itildiği üzerinde durur⁵⁴.
- **Udi** (1898), bir romandır. Başkahramanı Bedia, ud çalan ve etkileyici bir sesi olan bir sazendedir. Roman 1905'te Fransızca'ya Gustave Seon tarafından çevrilir. Burada belirtmemiz gerekir ki, Fatma Aliye'nin kendisi küçük yaşta piyano çalar, eserlerindeki kadınlar da ud, kanun, ney, keman, darbuka çalar⁵⁵.
- **Namdârân-ı Zenân-ı İslâmiyân** (1899), bu eserini ünlü Müslüman kadınların biyografilerinin Batı dünyasına tanıtılması için yazar. Kadınların tarihinin bilinmemesini önemli bir sorun olarak görür. Kitabın yazımı sırasında araştırmaları sürecinde 13.yüzyılda erkeklere eğitim veren 100 kadar kadın profesörün varlığını öğrenir. Hatta kadınlar, tekke şeyhi bile olmuştur. Kocasını ile sorunları olan kadınlar, bu tekelere karşılıksız sığınmışlardır⁵⁶. Babasının etkisi ile İslamcı ve gelenekçi bir anlayışla yetiştirilmiştir. Bir Osmanlı kadınının Fransız, İngiliz, Alman terbiyesi ile yetişmesini hoş görmez⁵⁷.
- **Teracim-i Ahvâl-i Felâsife** (1899-1900), filozofların yaşamlarının anlatıldığı bir eserdir. Hanımlara Mahsus Gazetede tefrika edilir. I. Bölümde Tales'ten itibaren ilk çağ felsefesi, II. Bölümde İslam dünyasındaki bilim, felsefe ve kelam geleneği anlatılır⁵⁸.
- **Ta'addüd-i Zevcâta Zeyl** (1898-1899), Mahmut Esat Efendi'nin 1896'da *Malumat Gazetesinde* çok eşle evliliğe ilişkin (Taaddüd-ü Zevcât) bir yazı dizisine karşı bir eleştiri niteliğindedir. Açık fikirli, bilgili ve genç bir sarıklı olan Mahmut Esat, toplumumuzdaki kötülüklerin kaynağı olarak çok eşle evliliği gösteren Avrupa bilim ve kültürüne hayran aydınlarımızı eleştirir. Mahmut Esat'a göre çok eşle evlilik şeriatın bir emridir. İnsan doğasında bulunan bir eğilimden kaynaklanır. Şeriat ise bunu meşrulaştırmıştır. Avrupa uygarlığında ise tabia-

⁵¹ Fatma Aliye 2013, XIII; Fatma Aliye 1996, 9; Koç 2012, 207. Ayrıca bk. Fatma aliye, Nisvan-ı İslam, (haz. Hülya Arğunşah), Kesit Yayınları, İstanbul, 2012.

⁵² Fatma Aliye, Refet, (haz. Şahika Karaca), Kesit Yayınları, İstanbul, 2012.

⁵³ Fatma Aliye 2013.

⁵⁴ Demircioğlu 2010, 107.

⁵⁵ Fatma Aliye 1996, 8. Ayrıca bk. Fatma Aliye, Udi, (haz. Şahika Karaca), Kesit Yayınları, İstanbul, 2012.

⁵⁶ Ahmet Mithat Efendi 2011, 23.

⁵⁷ Karaca 2011, 99.

⁵⁸ Ayrıca bk. Fatma Aliye, Teracim-i Ahval-i Felasife, (Ed. Ali Utku-Uğur Köroğlu), Çizgi Kitabevi, 2006.

tın emrettiği bu kanuna uyulmadığı için fuhuş yayılmıştır. Fatma Aliye Hanım ise tepki niteliğindeki bu eserinde çok eşle evliliğin İslamiyet'in buyruğu olmadığını, bazı koşullarda izin verildiğini ve fuhuşu önlemediğini, fuhuşun insanın karakteri ile alakası olduğunu anlatır⁵⁹.

- **Tedkik-i Ecsâm** (1899-1900), maddeyi incelediği bir felsefe eseridir. Önce *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*'nde tefrika edilir, ardından gazetenin matbaasında kitap olarak basılır⁶⁰.
- **İstîlâ-yı İslâm** (1900), İslamiyet'in dünyada hızla yayılma nedenlerini anlattığı eseridir⁶¹.
- **Enin** (1910), son romanıdır. İyi eğitim görmüş, ancak mutsuz bir evlilik yapmış Fehâme konu edilir⁶².

Fatma Aliye Hanım'ın tarih ile ilgili eserleri: Tarihi-i 'Osmâni'nin Bir Devri Mühimmesi- Koso-va Zaferi, Ankara Hezimet (1912-1913), Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı (1913-1914).

Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı: babasının Mithat Paşa⁶³'nin tevkifi ile görevlendirilmesi ve itibarının zedelenmesinden dolayı yazar. Cevdet Paşa'nın 1855-1857 yılları arasında geçen siyasi olaylarını anlatır⁶⁴.

Fatma Aliye Hanım'ın kadının aydınlatılması yönelik olarak yazdığı makalelerinin yayımlandığı süreli yayınlar şunlardır: *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, *Hanımlara Mahsus Gazete*, *Kadın ve Mehâsin (Selânik)*, *Servet-i Fünun Mecmuası*, *İnkılap*, *Mahâsin*, *Ümmet* gazeteleri. Fatma Aliye Hanım 1895-1908 yılları arasında 13 yıl haftada iki kez 604 sayı olarak yayımlanan "*Hanımlar'a Mahsus Gazete*" isimli kadın gazetesinde ikinci sayısından itibaren başyazar olarak yazar⁶⁵. En uzun süre yayınlanan kadın dergisi olur. Kadınlara yönelik gazete ve dergilerde yazan kadın yazarlar, kurguladıkları roman ve yazıları ile kadınların dünyasına ulaşmaya, temas kurmaya çalışmışlardır. Kadın hak ve özgürlüklerinin geliştirilmesi, yüceltilmesi ön plandadır. Böylelikle Yeni Osmanlılar denilen harekete eşlik edecek bir kadın hareketi kendinin göstermeye başlar. Fatma Aliye Hanım bu dergide kadının gelişimine en büyük engel olarak erkekleri görür. Hanımlara Mahsus Gazete, feminizmden uzak, tam eşitlikten bütünlükten ilkesine dayalı, iffet ve ismet üzerinde ısrarlı bir kadın tipi geliştirir⁶⁶. Ahmet Mithat Efendi'ye yazdığı mektuplar "*Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*"⁶⁷'nde yayımlanır. Ahmet Mithat ile arasındaki mektuplaşmalardan Ahmet Mithat'ın edebiyata bakışı, Fatma Ali-

⁵⁹ Berkes 2002, 373-374; Uluköse 2013, 107; Fatma Aliye 2013, XIII.

⁶⁰ Ayrıca bk. Fatma Aliye, *Tedkik-i Ecsam*, Çizgi Kitabevi, 2009.

⁶¹ Ayrıca bk. Fatma Aliye, *İstila-yı İslam*, (haz. Yunus Emre Uçan), Kesit Yayınları, İstanbul, 2012.

⁶² Ayrıca bk. Fatma Aliye, *Enin*, (haz. Ayşe Demir), Kesit Yayınları, İstanbul, 2012.

⁶³ Mithat Paşa (1822-1884): Osmanlı Devleti'nde iki kez sadrazamlık yapmış bir devlet adamıdır. Valilikleri döneminde de önemli başarılarla imza atmıştır. İlk Osmanlı anayasası olan Kanun-u Esasi'nin hazırlandığı komisyonun başında yer almıştır. II. Abdülhamit'in tahta çıkmasında etkin bir rol oynamasına rağmen ileriki yıllarda II. Abdülhamit tarafından mahkûm edilmişse de bu ceza ömür boyu hapse çevrilmiştir. Ahmet Cevdet Paşa da onu yargılayan mahkemede görev yapmıştır. (Berkes 2011, 220, 225, 228, 232; Lewis, 158-159, 176).

⁶⁴ Ahmet Mithat Efendi 2011, 24; Uluköse 2013, 109.

⁶⁵ Hanımlara Mahsus Gazete : II.Abdülhamit döneminden itibaren 15 yıl çıkarılır. II.Meşrutiyet'in ilanı sırasında bir süre yayınına ara vermiş, tekrar devam etmiştir. İmtiyaz sahibi ve sorumlu müdürü İbnü'l Hakkı Tahir, müdiresi Fatma Şadiye Hanım'dır. Başyazarı ve yayın kadrosu kadınlardan oluşur. (Kurnaz 1996, 27; Kurnaz 2013, 240).

⁶⁶ Ahmet Mithat Efendi 2011, 21-22; Canbaz 2005, 14; Çivrilili 2005, 19-20; Dulum 2006, 20; Baktaya 2016, 34.

⁶⁷ *Tercüman-ı Hakikat*: Türk basın hayatında önemli bir yeri olan gazete, Ahmet Mithat Efendi tarafından 1878'de Rodos sürgünü dönüşünde II. Abdülhamit'in maddi desteği ile kurulur.(Okay 1989, 102).

ye Hanım'ın hangi şartlarda yetiştiği ve yazarlık macerasının nasıl ilerlediği görülür⁶⁸.

Fatma Aliye Hanım kendi döneminde popüler olur. Yazı ve çevirileri sayesinde Osmanlı kültürü Batı ve Doğu'da tanınır. Ünü imparatorluk sınırlarının dışına çıkar. Eserleri ile katılmak üzere 10 Ağustos 1893'te Chicago'daki kitap sergisi tertip komitesine davet edilir. Eserleri ve biyografisi Dünya Kadın Kütüphanesi'ne konur ve bundan dolayı Amerikan gazetelerinin birçoğu, O'nun yaşamını övücü makale ve yazılar yayımlamıştır. Paris'teki sergiye katılmak üzere 1900'de davet edilir. Ancak katılıp katılmadığı belli değildir. İspanya Kraliçesinin görevlendirdiği yabancı bir gazetecinin röportaj teklifini, işin içine siyaset girer endişesi ile reddeder. Batıların Osmanlı aile ve sosyal hayatına ilişkin yanlış izlenimini değiştirmek ve doğru olarak tanıtmak için uğraşır⁶⁹.

Fatma Aliye Hanım'ın Çağdaşı Olan Kadın Şair ve Yazarlar

Tanzimat Döneminde kız eğitiminin devlet tarafından ele alınması meyvelerinin özellikle II. Meşrutiyet Döneminde vermiştir. Kadınlar çıkardıkları gazete, dergi, verdikleri konferanslar ile toplumsal hayatta kadının rolünü ön plana çıkarmaya çalışmışlardır⁷⁰. Kadınlara yönelik yazılar yazan Fatma Aliye Hanım çağdaşı olan şair ve yazarlar arasında şunları görüyoruz: Makbule Lemhan Hanım, Şair Nigar Hanım, Şair Fitnat Hanım, Zafer Hanım, Madam Gülnar, Fatma Fahrinnüsa Hanım⁷¹.

Makbule Nigar Hanım (1865-1898): Hanımlara Mahsus Gazete'nin başyazarıdır. Ahmet Mithat Efendi, Fatma Aliye Hanım'dan önce Makbule Nigar Hanım ile de mektuplaşmıştır. Ancak bir süre sonra eşi yasaklamıştır. O da Ahmet Mithat'ı manevi babası olarak görürken, Ahmet Mithat Efendi de Makbule Hanım'dan ve Fatma Aliye Hanım'dan "iki kerime-i maneviye" ve "medar-ı iftihar" diye söz etmiştir, Fatma Aliye Hanım ile mektuplaşmasını öğütlemiştir. Makbule Hanım'ın eserlerini de Tercüman-ı Hakikat 'de yayınlamıştır. Makbule Nigar Hanım, Ahmet Mithat'ın gözünde Fatma Aliye Hanım'dan sonra gelmektedir⁷².

Şair Nigar Hanım (1856-1918): Fatma Aliye Hanım gibi seçkin bir ortamda büyür. İyi derecede Fransızca bilir. İlk kadın şairimizdir. Miralay Osman Paşa'nın kızıdır. Ahmet Mithat O'nun şiirlerini beğenmez. Stokholm'de Onun "Efsu" isimli şiirini görünce "Bir Osmanlı Hanım'ı böyle yazacağına yazmasın daha aladır" diyerek sergiden çıkarır⁷³.

Şair Fitnat Hanım (1831-1909): Şiirlerinin yanı sıra hattatlığı ile de ünlüdür. Ahmet Mithat ile mektuplaşmıştır. Ancak Ahmet Mithat onun felsefe ve tarih ile ilgilenmemesini bir eksiklik olarak görür⁷⁴.

Zafer Hanım: Aşk-ı Vatan isimli romanı 1877'de yayımlanır. Hayatı boyunca tek bir roman yazar. Kitap "Merhum Kabuli Paşa'nın haremi Zafer Hanım'ın eseri hamesidir" imzasıyla yayımlanmıştır. Zafer Hanım kitabı Kırım Savaşı'nda şehit düşen askerlerin ailelerine yardım için yazar. İspanya'da yetişmiş ve daha sonra talihinin kötü bir cilvesiyle cariyeye olarak İstanbul'a, Laz Ahmet Paşa'nın yanına gelmiş Gülbeyaz'ın hikâyesini anlatılır. Ancak kitabın kurgu ya da çeviri olabileceği

⁶⁸ Koç 2012, 215.

⁶⁹ Fatma Aliye 1996, 5; Ahmet Mithat Efendi 2011, 13; Uluköse 2013, 77.

⁷⁰ Özkiraz- Arslanel 2011, 3-4, 9.

⁷¹ Fatma Aliye 1996, 5; Uluköse 2013, 81; Koç 2012, 207-214.

⁷² Koç 2012, 208-210.

⁷³ Koç 2012, 210-212.

⁷⁴ Koç 2012, 212.

düşünülmektedir⁷⁵.

Fatma Fahrünnisa: Ahmet Vefik Paşa'nın torunudur. Bursa'ya 1886 yılında bir ziyarette bulunur. Gözlemleri Hanımlara Mahsus Gazete'de tefrika edilir. Edebi alandaki şöhreti Hanımlara Mahsus Gazete'de yazmasından ileri gelir. Daha sonra kitap olur. İlk kadın seyyah olarak gözlemleri yayınlanır⁷⁶.

Madam Gülnar: Asıl adı Olga dö Lebedeff olan bir Rus şarkiyatçıdır. Ahmet Mithat onu Rusya'nın Fatma Aliye'si olarak görür ve onunla 1889'da ile Osmanlı delegesi olarak katıldığı Stockholm'deki Uluslararası Şarkiyatçılar Kongresi'nde tanışılır. Onun daveti üzerine İstanbul'a gelir ve bir süre kalır. Osmanlı'ya ve Müslümanlığa ilgi duyan bir kişidir. Ahmet Mithat onu Batı'ya karşı İslamiyet ve Osmanlı'nın sözcüsü olarak değerlendirmek ister⁷⁷.

Fatma Aliye Hanım'ın Yer Aldığı Sosyal Yardım Kuruluşları

Fatma Aliye Hanım, dönemin sosyal faaliyetleri içinde de yer alır. Yunan Savaşı (1897) sonrasında Rumeli sınırındaki kimsesiz aile ve gazilere yardım amacıyla "*Cemiyet-i İmdadiye*" isimli kadın derneğini kurar. Hatta bu dernek II. Meşrutiyet döneminde kurulan ilk kadın örgütüdür. "*Şevkât-i Nisvân*" adlı derneği Selanik'te 1898'de, Edirne'de ise 1908'de kurarak yoksul ve kimsesiz kadınlara yardım etmesini sağlar. Bu çalışmalarından dolayı Fatma Aliye 1899'da II. Abdülhamit tarafından Şefkat Nişanı ile ödüllendirilir. İleriki yıllarda Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın ardından kurulan "*Osmanlı Hilal-i Ahmer*" ve "*Cemiyeti Müdafaa-i Milliye Osmanlı Hanımlar Cemiyeti*" gibi kadınların kurduğu derneklerde çalışır. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin ilk kadın üyesidir ve idare heyetinde katip olarak görev alır. Konuşmacı olarak toplantılarda söz almaktadır. Kadın dernekleri ile basın ve gazeteleri kadının toplumdaki rolünün oluşması ve pekişmesinde önemli bir sorumluluk alırlar⁷⁸.

Fatma Aliye Hanım'ın Son Günleri

Yazın hayatına 1890-1915 arasında düzenli olarak devam eden Fatma Aliye Hanım, 1924'ten sonra yavaş yavaş toplumdan uzaklaşır. Bu durumun sebepleri arasında şunlar dikkati çeker: 1885'te yakalandığı hastalığı tekrar nükseder. Din değiştiren kızı Zübeyde İsmet'in ülkeyi terk etmesi de eklenince çok üzüldü. Onun izini bulmak için 1921-1929 yılları arasında çok kez yurt dışına, özellikle de Fransa'ya çıkar. Bu yüzden son yıllarını ekonomik sıkıntı içinde geçirir. Bir de bunlara babası Ahmet Cevdet Paşa ile Mithat Paşa arasındaki siyasi çekişmelerden dolayı Fatma Aliye'nin Bab-ı Aliyi eleştirmesi ve babasını savunmaya yönelik yazdığı 1913-1914 Ahmet Cevdet Paşa ve Zamani isimli eserinin ilk cildinin çıkmasının ardından satışının engellenmesi, onun edebi yaşamda geri planda kalmasına, unutulmasına neden olur. Bu konuda Halide Edip'in de, Fatma Aliye Hanım'ın yazılarının mazide kaldığını ve eskidiğini yazmasının da etkili olduğu söylenir⁷⁹. Babası Ahmet Cevdet Paşa, maarif ve adliye nazırlıklarında bulunmuş bir devlet adamı, dahi bir hukukçu, tarihçidir. II. Abdülhamit döneminin çalkantıları içerisinde devletin parçalanmaması çaba göstermiştir. Babası Ahmet Cevdet Paşa ile Mithat Paşa Osmanlı modernleşmesinin iki kanadını oluşturmalarına rağmen,

⁷⁵ Koç 2012, 213.

⁷⁶ bk. İsmail Doğan, Fatma Fahrünnisa Hanım Bir İstanbul Hanımefendisi'nin İstanbul Seyahati, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2016.

⁷⁷ Koç 2012, 213; Shaw 1983, 318; Aşa 1995, 262.

⁷⁸ Fatma Aliye 1996, 5; Ahmet Mithat Efendi 2011, 19, 24; Aşa 1995, 261; Dulum 2006, 63, 106; Kurnaz 2013, 270, 281.

⁷⁹ Canbaz 2005, 17.

zamanla birbirlerine düşman olurlar. Cevdet Paşa'nın tutuculuğu, geleneklere olan saygısından gelir. Ahmet Cevdet Paşa'nın, Mithat Paşa'yı yargılayan mahkemede yer alması yaşamındaki en güç görevi olur. Bab-ı Ali ve Yıldız Sarayı çevrelerinde bir kenara itilmesine yol açmıştır. Dava sonrası görevden ayrılır ve kızlarının eğitimi ile ilgilenir. Şekil bakımından modern olmakla birlikte, İslam geleneğinin içinde kalmayı tercih eder. Fatma Aliye Hanım, ölümünden kısa bir süre önce kendisine küçük bir Fransız kitapçısında rastlayan Ercüment Ekrem'e hemen ayak üzerinde Françoise Mauriac'ın Andre Mauris ile karşılaştırmasını, otuz yıl önceki muhakeme yeteneği ile yapar. Fatma Aliye Hanım 1936'da hayata gözlerini yumar. Cenazesine 15-20 kişilik küçük bir grup katılır. Ona imrenilerek 1890'dan itibaren doğan kız çocuklarına ismi verilir. Fatma Aliye Hanım soyadı kanunundan sonra Topuz soyadını alır.

Cumhuriyet döneminde İstanbul'da Beyoğlu ve Ankara'da Çankaya'da bir sokağa ismi verilir. 2009'dan itibaren 50 bin TL'lik banknotların ön yüzünde hokka, tüy, kalem ve kâğıt ile birlikte yer alır. Eserlerini Harf Devrimi'nden (1928) önce yazan Fatma Aliye ölünceye kadar Osmanlıca yazmayı tercih eder.

Sonuç

Fatma Aliye Hanım, Osmanlı modernleşmesinin Tanzimat döneminde ele alınmaya başlanan "kadın" konusunun önde gelen isimlerindedir. Kadın konusu, II. Abdülhamit döneminin siyaseti gereği basın yayın üzerinde başlayan baskı ile beraber işlenmeye başlanır. Siyasi yayınlar üzerine gelen baskı, aydınları kadın sorunlarını dile getirmeye yönlendirmiştir.

Fatma Aliye Hanım, çağdaşı olan diğer şair ve yazarlar gibi sıradan bir ailede değil, Osmanlı'daki değişim ve dönüşümün bilincinde olan kültür ortamında yetişmiştir. Erkeklerin egemen olduğu bir dünyaya kazanılması ve tanıtılmasında yine iki erkek, babası Ahmet Cevdet Paşa ile Ahmet Mithat Efendi etkin rol oynamıştır. Fatma Aliye Hanım'ın kadın sorunlarını işlediği makale ve romanları, Ahmet Mithat Efendi'nin sahibi bulunduğu ve Fatma Aliye Hanım'dan başka kadın şair ve yazarların da yer aldığı *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*'nde öncelikle tefrika edilmiş, ardından yayımlanmıştır. Döneminde popüler olmuş, hatta ünü imparatorluk sınırlarını dahi aşmıştır. Ancak henüz hayattan ayrılmadan önce unutulmasında ve edebiyat dünyasından çekilmesinde babası ünlü devlet adamı Ahmet Cevdet Paşa'nın Mithat Paşa ile arasında yaşanan siyasi çekişmeler, genç yaşlardan itibaren müzminleşen rahatsızlığı ve din değiştirip ülkeden ayrılan kızı Zübeyde İsmet'i bulmak için çektiği sıkıntılar etkili olmuştur.

Fatma Aliye Hanım romanlarında, eğitilmiş ve kendi ayakları üzerinde durabilen kadınları ön plana çıkarmaya çalışmıştır. Çok eşle evlilik, cariyelik, boşanma, aldatılma, kadının eğitimi, toplumda kadının yeri konularını kadın gözüyle roman, makale ve verdiği konferanslarda dile getirmiştir. Eğitilmiş kadının toplumsal ve ekonomik kalkınma üzerindeki yeri üzerinde durmuştur. Yaşadığı dönemde düşünce ve faaliyetleri ile toplumun önde gelen aydın kadınlarının öncüsü olmuştur. Aldığı eğitim ile modern bir dünya görüşü benimsemekle birlikte, içinden çıktığı toplumun geleneksel değerlerine de sahip çıkmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmet Mithat Efendi 2011 Ahmet Mithat Efendi. *Fatma Aliye Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu*. İstanbul 2011.
- Baktıaya 2016 A. Baktıaya, *Bir Osmanlı Kadınının Feminizm Macerası ve Hamidiye Modernleşmesi*. İstanbul 2016.
- Berkes 2002 N. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Haz. A. Kuyaş. İstanbul 2002.
- Berktaş 1996 F. Berktaş, "Türkiye'de Kadınlık Durumu". *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. cilt. 13. İstanbul, (1996) 757-764.
- Bulut 2014 H. Bulut, "Tanzimat Kadınlarının "Gündelik Hayat" Algısının Fatma Aliye'nin Romanlarındaki İzdüşümü". *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi Forum* (2014) 267-271.
- Canbaz 2005 F. Canbaz, *Fatma Aliye Hanım'ın Romanlarında Kadın Sorunu*. Ankara 2005.
- Çakır 1996 S. Çakır, "Türkiye'de Feminizmin Dünü ve Bugünü". *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. cilt. 13. İstanbul, (1996) 750-756.
- Çivrilili 2005 N. Çivrilili, *İnkıpların Türk Kadını Üzerindeki Etkisi(1919-1937)*.Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi. Diyarbakır 2005.
- Demir 2013 H. Demir, "Fatma Aliye Hanım'ın Çerçevesinden Kadın Haklarının Sınırları". *Turkish Studies* 8/9 Summer (2013), 1059-1068.
- Demircioğlu 2010 T. G. Demircioğlu, "Hayattan Kurmacaya: Fatma Aliye Hanım'ın Dört Romanında Metinlerarası İlişkiler". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* cilt. 3/13 (2010) 104-109.
- Dulum 2006 S. Dulum, *Osmanlı Devleti'nde Kadının Statüsü, Eğitimi ve Çalışma Hayatı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir 2006.
- Fatma Aliye 1996 Fatma Aliye, (haz. Emel Aşa), *Muhadarat*. İstanbul 1996.
- Fatma Aliye 2012a Fatma Aliye, (haz. Orhan Sakin), *Osmanlı'da Çok Eşlilik ve Kadın*. İstanbul 2012.
- Fatma Aliye 2012b Fatma Aliye, (haz. Ayşe Demir), *Levâ-yih-i Hayât*. İstanbul 2012.
- Fatma Aliye 2013 Fatma Aliye, (haz. Tülay Gençtürk Demircioğlu), *Hayattan Sahneler (Levâ-yih-i Hayât)*. İstanbul 2013.
- Karaca 2011 Ş. Karaca, "Fatma Aliye Hanımın Türk Kadın Haklarının Düşünsel Temellerine Katkıları". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 31 (2011) 93-110.
- Karaca 2013 Ş. Karaca, "Fatma Aliye ve Emine Semiy'e'nin Kadının Toplumsal Kimliğinin Kazandırılmasındaki Öncü Fikirleri", *International Journal of Social Science* 6 (2013), 1481-1499.
- Koç 2012 M. Koç, "Üdebâ-yı Nisvânın Yardımcısı" Ahmet Mithat Efendi ve Fatma Aliye Hanım", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (TAED)* 48 (2012) 191-216.
- Kurnaz 1992 Ş. Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*. İstanbul 1992.
- Kurnaz 1996 Ş. Kurnaz, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını*. İstanbul 1996.
- Kurnaz 2008 Ş. Kurnaz, *Osmanlı Kadın Hareketinde Bir Öncü Emine Semiy'e: Hayatı, Eserleri, Fikirleri*. İstanbul 2008.
- Kurnaz 2013 Ş. Kurnaz, *Osmanlı Kadınının Yükselişi(1908-1918)*. İstanbul 2013.
- Lewis 1991 B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çev.: M. Kıratlı. Ankara 1991.
- Okay 1989 M. O. Okay, "Ahmet Mithat Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansik-*

- lopedisi*, cilt.2. İstanbul, (1989) 100-103.
- Okay 1994 M. O. Okay, "Edebiyat- Cedide", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt. 10. İstanbul, (1994) 398-399.
- Ortaylı 2007 İ. Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı*. İstanbul 2007.
- Ortaylı 2011 İ. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul 2011.
- Özkiraz- Arslanel 2011 A. Özkiraz-M. N. Arslanel, "II. Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak". *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 3 (2011).
- Shaw – Shaw 1983 S. Shaw – E. K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye - II*. Çev. M. Harmancı. İstanbul 1983.
- Sönmez 2013 Ü. Ş. Sönmez, "Fatma Aliye'nin Muhadarat Adlı Romanında Kadın Eğitime Dair", *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 2 (2013) 295-311.
- Tekin 2011 M. Tekin, "Tercüman-ı Hakikat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt. 40. İstanbul, (2011) 497-498.
- Uluköse 2013 G. Uluköse, *Fatma Aliye, Bir Biyografi*. İstanbul 2013.